

»Ai caduti la patria riconoscente«. Memorijalizacija talijanskih vojnika poginulih u Prvome svjetskom ratu.¹

Monica PRIANTE
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. 6. 2024.
UDK 394.46(497.57=131.1):94(4)"1914/1918"
355.11-058.65(=131.1)"1914/1918"
doi: 10.5559/pi.19.34.03

Autorica se u članku bavi temom njegovanja sjećanja na žrtvu talijanskih vojnika u Prvom svjetskom ratu. Ova je tema relevantna za hrvatsku historiografiju, jer je nakon toga rata znatan dio današnjega hrvatskog prostora pripao talijanskoj državi. Članak polazi od konteksta, odnosno od prikaza pravne regulative koja je uređivala njegovanje sjećanja na Prvi svjetski rat u talijanskoj državi, te od prakse utemeljene na toj regulativi. Zatim suzuje fokus na primjenu te regulative u Istri, odnosno na dijelu hrvatskog teritorija koji je nakon rata pripojen Italiji. Na koncu, budući da je takvo njegovanje sjećanja između ostaloga služilo i talijanizaciji hrvatskih prostora, autorica je progovorila i o odnosu Hrvata prema toj praksi.

Gljučne riječi: kultura sjećanja, Prvi svjetski rat, Italija, Istra

Tijekom Prvog svjetskog rata narodne su se mase našle u situaciji za koju nisu bile pripremljene, uvučene u pokolj neočekivanih razmjera. Smrt u ratu bila je često okrutna, a tisuće bezimernih umirale su bez mogućnosti da im se pruži pomoć u posljednjim trenucima, što je onda pojačavalo bol i osjećaj gubitka njihovim bližnjima. S druge pak strane, u Velikom ratu svjedočimo također procesu sistematične egzaltacije i mitologizacije tog događaja katastrofalnog doseg. Rat se našao u središtu procesa resemantizacije, koji je pak doveo do formiranja »mita ratnog iskustva«. Poginuli vojnici nakon završetka rata nisu bili samo tijela koja treba dostojno pokopati i oplakati, nego su također predstavljali političku i moralnu baštinu.² Iz tog razloga kult palih vojnika nije bio samo fenomen koji se odnosio na osjećaje, sjećanja i ko-

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897) *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*.

² Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra. Sistemazione e tutela delle salme dei caduti dai cimiteri al fronte ai sacrari monumentali*, 31.

memoracije, nego također opći i masovni proces koji su aktivno i usporedno provodile državne institucije i građanske inicijative. Nakon završetka rata odnos vlasti prema poginulima nije bio samo moralne i birokratske naravi, nego se pojavila i potreba da se sačuva sjećanje. Spomenici u čast poginulih vojnika postaju, zapravo, bit rituala, privatnih obreda žalovanja, ali i službenih manifestacija.

Polazeći od analize talijanskog konteksta, u ovom radu će se razmatrati inicijative kojima je cilj bio briga za dostojan pokop vojnika, podizanje spomenika i uređenje grobljâ u Hrvatskoj. Posebno će se razmotriti zbivanja zbog kojih su podignuti spomenici u sjećanje na talijanske vojnike pale u Prvom svjetskom ratu u Puli.

Spomenici vojnicima poginulim za nacionalnu stvar počeli su se podizati na Talijanskom poluotoku u 19. stoljeću, tijekom i nakon ratova povezanih s talijanskim Risorgimentom. Međutim, tek nakon 1918. godine i završetka Prvog svjetskog rata podižu se spomenici u čast vojnicima poginulim na cijelom talijanskom teritoriju.³

Naime, u godinama nakon rata počela je prava »spomenička manija«, pa su u svakoj pokrajini i svakoj općini podizane spomen-ploče, spomen-kamenje, spomenici u čast poginulima, spomen-parkovi, kipovi, obelisci, stele, stupovi, zavjetni hramovi i izvangradska spomen-groblja. Zbog toga je zastupnik Ettore Janni (1875.—1956.) već krajem 1918. govorio o »monumentalnoj invaziji«,⁴ koja nije nimalo odgovala centraliziranom političkom stavu. Naprotiv, situacija je još uvijek bila donekle raslojena i prevladavale su međusobno neusklađene institucije: lokalne vlasti, vojne udruge, odbori i povjerenstva osnovana upravo radi podizanja spomenika, i tek manjim dijelom središnja vlast. Situacija će, međutim, postupno evoluirati prema centraliziranijem usmjerenju u sljedećim desetljećima. Naime, analizirajući razdoblje najvećeg žara u izgradnji ratnih spomenika, odnosno razdoblje od 1918. do kraja 1930-ih, možemo govoriti o procesu koji se provodi u tri različite faze,⁵ koje su išle od privatne inicijative do komemorativno uniformirane retorike u nacionalističkom smislu.

Prva faza, »spontana«, na koju se poziva Janni, a može se datirati između kraja rata i ranih 1920-ih, uglavnom se odnosi na lokalne naručitelje (mjesne zajednice, obitelji, udruge i odbore). Što se tiče arhitektonske forme, novi spomenici bili su uglavnom kenotafi, spomenici bez tijela, a tipologijom i izradom nisu se mnogo razlikovali od spomenika iz vremena Ri-

³ Zucconi, Fiore, »Sacri e ossari italiani della Prima guerra mondiale«, 352.

⁴ Janni, »L'invasione monumentale«, 283-291.

⁵ Isnenghi, *Le guerre degli italiani. Parole, immagini, ricordi 1848—1945*, 347-348.

sorgimenta. No, u ovoj prvoj fazi »izravnog oplakivanja«⁶ od posebne važnosti nije bila toliko umjetnička vrijednost izrađenih spomenika koliko emocionalna veza između poginulih i članova društva s obzirom na prisutnost veterana i obitelji poginulih. Zapravo, spomenicima je svrha bila izražavanje sućuti i oni su izravno upućivali na iskustvo žalosti. »Memorijali su«, piše Jay Winter, »nastali kao mjesta na kojima su ljudi mogli izraziti svoju tugu i obaviti je javno«.⁷ Ne treba zaboraviti da je nakon završetka rata, u zemljama koje su bile najviše pogođene sukobom, gotovo svaka obitelj pretrpjela gubitak voljene osobe te su spomenici palim vojnicima imali izrazito osobno značenje: »[spomenik] apelirao je na kolektivni izraz, u mramoru i ritualu, kako bi se pojedincima (majkama, očevima, ženama, sinovima, kćerima i su-borcima) pomoglo da prihvate surovu stvarnost smrti u ratu.«⁸

Drugu fazu, koja počinje oko 20-ih godina i traje desetak godina, možemo definirati kao fazu »zakona«⁹ zato što je obilježena kodifikacijom i regulacijom propisa, u kojoj su spomenici počeli dobivati homogenije konfiguracije i njihovo podizanje je postupno postajalo dio preciznog obrazovnog projekta tijekom kojeg su fašističke vlasti prisvajale kult »sv. palih«. U ovom razdoblju, uz sjećanje na vojnike poginule u Prvom svjetskom ratu, postoji želja da se obilježi linija kontinuiteta između svjetskog rata i fašističke revolucije, namećući uvrštavanje tijela »fašističkih mučenika« na groblja i u parkove sjećanja, koji su nastali za vojnike pale u Velikom ratu.¹⁰ U ovoj drugoj fazi, zapravo, izrazito je važna bila inicijativa podtajnika za obrazovanje Daria Lupija (1876.—1932.) o stvaranju parkova i aleja sjećanja u svakom naseljenom mjestu.¹¹ Dana 27. prosinca 1922. Lupi je poslao okružnicu svim pokrajinskim školskim nadzornicima u Talijanskoj Kraljevini, kojom je tražio da škole u Italiji postanu »inicijatori provedbe vrlo plemenite i suosjećajne ideje. Naime, da se u svakom gradu, u svakoj državi, u svakom selu napravi avenija ili park sjećanja. Za svakog poginulog u Velikom ratu mora se posaditi drvo; stabla će se razlikovati ovisno o regiji, klimi, nadmorskoj visini.«¹² Okružnica je zatim nastavila iznositi detaljna pravila i informacije o metodama izgradnje parkova: »Tako da avenije [drvoredi] i parkovi sjećanja imaju jedinstven i karakterističan izgled u različitim mjestima Italije.«¹³ Parkovi su se

⁶ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

⁷ Winter, *Il lutto e la memoria. La grande guerra nella storia culturale europea*, 134.

⁸ *Isto*, 135.

⁹ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

¹⁰ Dogliani, »Redipuglia«, 426.

¹¹ Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*.

¹² Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*, 25.

¹³ *Isto*, 27-28.

trebali uređivati na neizgrađenom prostoru, unutar urbanog perimetra ili pokraj njega, često u blizini župnih crkava ili zavjetnih kapelica. Obično su bili ograđeni živicom ili kovanim ogradama. U središte parka moglo se postaviti spomenik ili stelu. Tako, povjesničar Marco Mondini ističe: »Tako stvorene 'zavjetne šume' imale bi dvojaku funkciju: simbolizirale bi duhovno zajedništvo živih i umrlih kroz drugo živo biće, koje bi simboliziralo kontinuitet sjećanja i odagnalo dramu smrti kao odvajanja.«¹⁴ Lupijeva okružnica primljena je s velikim oduševljenjem, tako da je otprilike u jednoj godini izgrađeno više od dvije tisuće parkova i drvoreda sjećanja.¹⁵ Nadalje, namjera podizanja parkova i drvoreda sjećanja bila je da se obredi žalosti lokalne zajednice centraliziraju na državnoj razini, slaveći poginulog vojnika kao mučenika i junaka fašističke države. No, vezu između »fašističkih mučenika« i palih vojnika u Prvom svjetskom ratu učvrstila je i Lupijeva okružnica od 13. veljače 1923.¹⁶ Njome je odlučeno da u »parkovima sjećanja« treba posaditi i zavjetna stabla u spomen na »žrtve fašističke revolucije« (1919.—1922.), a time su faktički izjednačeni poginuli u Prvom svjetskom ratu s fašistima koji su stradali u sukobima '20-ih godina:

»Budući da se gorka i krvava bitka vođena protiv boljševizma mora s povijesnog i nacionalnog gledišta smatrati nastavkom dugog i herojskog rata, koji je epski zaključen i zapečaćen pobjedom Vittorija Veneta, a da je vjera koja je vodila mučenike fašizma na žrtvovanje, ista vjera koja je slavom okružila sveti holokaust s onima koji su pali u ratu, naređujem da se zavjetna stabla posade u spomen na žrtve fašizma tamo gdje su već izgrađena ili su u izgradnji parkovi ili avenije/drvoredi sjećanja. Spomen ploča mora sadržavati sljedeći tekst: *U sjećanje na fašista... koji je pao zbog ljubavi prema Domovini.*«¹⁷

Konačno, tijekom afirmacije fašizma nalazimo i treću fazu »ispunjenja«¹⁸ u kojoj su se precizne direktive središnje vlasti manifestirale u projektima koji su intervenirali na forme spomenika i sadržaje komemorativnog sustava. Upravo su se u tom razdoblju konačno ustalili pokušaji da središnja vlast nadzire kult palih vojnika. Ova faza se razvila od početka 1930-ih, a obilježena je očitim i konačnim otklonom u nacionalističkom smjeru i dio je opsežnog programa monumentalizacije mjesta Prvog svjetskog rata koji je željela fašistička država. U tim godinama počinju kampanje za izgradnju veli-

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ Mondini, *La guerra italiana. Partire, raccontare, tornare 1914—18*, 347.

¹⁶ *La legislazione fascista, 1922—1928 (I-VII)*, 574.

¹⁷ Lupi, *Parchi e Viali della Rimembranza*, 34.

¹⁸ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 69.

kih kosturnica, projekata u kojima se očituje pedagoški aspekt koji je nametnuo fašistički režim¹⁹ prisvajanjem sjećanja na Prvi svjetski rat i izgradnju mita o palim vojnicima. Nadalje, Sandro Scarrocchia piše: »Tijekom 1930-ih fašistički režim je s velikom svjesnošću poduzeo transformaciju tog krajolika i tih mjesta u scenografiju 'teatra rata', odnosno organizirao je prisvajanje sjećanja na Veliki rat, i radi stabilizacije konsenzusa [...] i kao pripremu za novi ratni događaj.«²⁰

Novi smjer centralizacije i fašizacije kulta poginulih, tijekom 1930-ih, podudara se s imenovanjem generala Giovannija Faracovija,²¹ a zatim i generala Uga Ceija²² na čelo Povjerenstva za odavanje počasti poginulima u ratu, (Commissariato per le Onoranze ai Caduti in Guerra), odnosno, državnog tijela ovlaštenog za zbrinjavanje tijela poginulih vojnika u ratu i za izgradnju spomenika. Faracovi je dobio zadatak da pripremi program zbrinjavanja, u Italiji i u inozemstvu, tijela poginulih vojnika koji su do tada bili pokopani na improviziranim grobljima uz bojišta ili na gradskim grobljima.²³ Njegova vizija bila je u skladu s nadom koju je iskazao Ettore Janni već 1918. godine: »Ako se spomenici moraju graditi, neka ih bude malo, neka budu što grandiozniji kao u vrijeme Tita i Napoleona.«²⁴ Dakle, Faracovi je namjeravao izgraditi serije monumentalnih djela, koja će biti postavljena duž glavnih bojišnica, a sposobnih da izraze nadmoć i veličinu nacije. Za provedbu svojeg projekta Faracovi je kao tipologiju najprikladniju za izražavanje ove svrhe izabrao spomen-kosturnice, jer dopuštaju »Individualnost« — svaki poginuli vojnik imao bi svoju grobnicu, »Vječnost« — konstrukcija bi jamčila čuvanje ostataka ratnih heroja, »Monumentalnost« — zajamčena je stroga i svečana arhitektura.²⁵ Dakle, vidljivo je unosenje elementa inovativnosti i raskid s dotadašnjom tradicijom, što pokazuje činjenica da veličanstveni arhitektonski kompleksi na prvoj crti bojita, za razliku od većine spomenika vojnicima podignutim prethodnih godina, nisu bili kenotafi. Zapravo, trebali su očuvati tijela vojnika, stvarajući »sveto područje« koje će postati objekt štovanja i

¹⁹ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 245.

²⁰ Scarrocchia, »Necropolis. Architetture della memoria storica«, 91.

²¹ Michelesi, »Dove riposano gli eroi della grande guerra«, 1436.

²² Giovanni Faracovi bio je izvanredni povjerenik za odavanje počasti palim vojnicima u ratu od 1927. do 1934.; Ugo Cei od 1935. do 1941. godine.

²³ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 233-247.

²⁴ Janni, »L'invasione monumentale«, 290.

²⁵ Fiore, »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«, 233.

pobožnosti i na koje bi cijela nacija išla na hodočašće odati počast svojim vojnicima umrlim za domovinu.²⁶ Uz to, za razliku od lokalnih spomenika koji su bili podignuti u čast poznatih sinova, velike spomen-kosturnice iz 1930-ih: »favorizirale su rastakanje pojedinih sjećanja u nejasnoj zajednici, koja se podudarala s cijelim nacionalnim tijelom: poginuli vojnici su bili raspoređeni u istovrsne grobnice, bez ikakvog razlikovnog znaka koji bi definirao njihovo podrijetlo, osim imena (za tijela koja su ga imala) i čina, tako da su svi jednaki pred smrću kojoj su se ponudili za svoju zemlju, zemlju koja se sada poklapa s Italijom liktora.«²⁷ U ovoj posljednjoj fazi svečano su otvorene monumentalne spomen-kosturnice Monte Grappa (1935.), Pasubio (1936.), Oslavia (1938.), Kobarid (1938.) i Redipuglia (1938.).

Među tim spomenicima svakako je najdojmljiviji veličanstveni kompleks Redipuglia, najveće talijansko *vojno svetište*²⁸ u kojem su posmrtni ostatci oko sto tisuća vojnika. U ovoj spomen-grobnici, izgrađenoj između 1936. i 1938., u dvadeset dvije stube golemog stubišta smješteni su posmrtni ostatci 40.000 identificiranih palih vojnika, a 60.000 tijela neznanih vojnika sakupljeno je na vrhu brda. Zbog svoje veličine i monumentalnosti, ali i zbog broja pokopanih vojnika (više od 100.000), spomen-groblje Redipuglia često se naziva talijanskim prototipom velikih grobljanskih kompleksa podignutih u čast poginulima u Prvom svjetskom ratu. Međutim, kako ističe povjesničarka Patrizia Dogliani, Redipuglia »označava završnu fazu u stvaranju prostora posvećenih poginulima u Prvom svjetskom ratu na nacionalnom teritoriju i predstavlja najcjelovitiji pothvat prisvajanja kulta Velikog rata od strane fašizma.«²⁹

Nadalje, ovim spomenicima podignutim uz bojišta u sjeveroistočnoj Italiji dodijeljena je dvojaka svrha. S jedne strane, služili su izgradnji mita o Prvom svjetskom ratu, a s druge su trebali upotpuniti proces opravdanja na novim anektiranim teritorijima, kako piše Giulio Cobòl u članku *Kroz Svetu zonu*:³⁰

»Hoće li Slaveni primijetiti korisne rezultate našeg rada? Iluzije i prividne slabosti bile bi štetne i žalosne na ovim prostorima koji nam, da nema

²⁶ Mondini, *La guerra italiana*, 348.

²⁷ *Isto*, 349.

²⁸ Na talijanskom jeziku sve spomenute spomen-kosturnice dobivaju ime »*Sacrari*/Svetišta«.

²⁹ Dogliani, »Redipuglia«, 427.

³⁰ Giuseppe Cobòl, definirajući »Svetu zonu« piše: »Sveta zona trebala je prvenstveno uključivati prostrana područja Krasa i naseljenih mjesta, trebala se proširiti na sva područja gdje je talijanska borba potvrdila vrijednost visokih ideala našeg rata iskupljenja«, Cobòl, »Attraverso la zona sacra«, 32.

geografsko-fizičkih i povijesnih prava, pripadaju po žrtvi mnoge i mnoge naše braće. [...] (Sveta zona). Ona je simbol najjačeg prava Domovine na ovim prostorima sada zauvijek našima. Ovo pravo ima legitimnu i svetu osnovu: proizlazi iz žrtvovanja i stoga moralno ima nepokolebljiv temelj.³¹ No, zanimljivo je istaknuti da unatoč toplom konsenzusu i režimskoj propagandi, ovi prijedlozi nisu uvijek bili dosljedno i jednoglasno poduprti te su se uz projekte izgradnje velikih kosturnica, čuli i glasovi potpore intimnijim ratnim grobljima.³²

Evolucija triju različitih faza, koje su uključivale izgradnju spomenika poginulima u Prvom svjetskom ratu, imala je i zakonsku potvrdu.³³ Jedna od prvih zakonskih referencija u procesu institucionalizacije sjećanja na Veliki rat bio je kraljevski dekret od 24. kolovoza 1919.,³⁴ kojim je formalno osnovano Nacionalno povjerenstvo za odavanje počasti vojnicima Italije i saveznih zemalja poginulima u ratu (*Commissione nazionale per le onoranze ai militari d'Italia e dei paesi alleati morti in guerra*) pri Ministarstvu unutarnjih poslova. Povjerenstvo je, kako je bilo predviđeno kraljevskim dekretom, činilo devet članova³⁵ i trebalo je rješavati sva pitanja vezana za ukope vojnika u Italiji i inozemstvu. Naknadnim dekretom imenovano je Povjerenstvo, a general i senator Kraljevine Armando Diaz izabran je za prvog predsjednika.³⁶ Sljedećih godina pokrenut je niz zakonodavnih mjera, uključujući i spomenutu inicijativu Darija Lupija, no glavna faza birokratsko-administrativnog procesa bio je Zakon br. 877 od 12. lipnja 1931.³⁷ o konačnom uređenju pokopa u Italiji i inozemstvu vojnika poginulih tijekom Prvog svjetskog rata ili zbog događaja povezanih s tim ratom od 24. svibnja 1915. do 31. listopada 1920.³⁸ Time se potpuno ispunio plan Faracovija, koji je bio predsjednik Povjerenstva od 1927. godine.

³¹ Cobòl, »Attraverso la zona sacra«, 42.

³² Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 49.

³³ Za detaljnu analizu institucijskog i pravnog okvira, vidjeti Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*.

³⁴ *Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia*, 221/16. 9. 1919.

³⁵ Isto. Komisiju su činili: jedan general vojske (predsjednik), dva zastupnika parlamenta; predsjednik talijanskog Crvenog križa, jedan državni tajnik, predsjednik Društva Solferino i San Martino, član Državnog vijeća za likovnu umjetnost, predstavnici ministarstva unutarnjih poslova, rata, pomorice i riznice, predstavnik Udruge ratnih invalida. *Ibidem*.

³⁶ Dekret 24. 8. 1919. Isto.

³⁷ *Gazzetta ufficiale*, 161/5. 7. 1931.

³⁸ Čl.1.: »Da bi se dostojno odalo počast talijanskim vojnicima koji su poginuli u Velikom ratu od 24. svibnja 1915. do 31. listopada 1920., njihova će se tijela zauvijek čuvati na grobljima i u kosturnicama«, Isto.

Godine 1920. Središnji ured za zbrinjavanje i počast posmrtnih ostataka palih vojnika u ratu imao je zadaću privremeno uređivati ratna grobišta. Kao odgovor na tu zadaću izgrađeni su nesavršeni i privremeni grobovi na koje je znatno utjecao protok vremena. Budući da je postalo nužno brzo i konačno riješiti problem, prihvaćena je strategija velikih koncentracija posmrtnih ostataka. Idejni projekt uključivao je radove duž triju glavnih linija: linija Isonzo (Soča), linija Piave i goranska linija. [...] Provedbu projekta pokrenuo je izvanredni povjerenik. [...] »Osobito će se paziti na raspoređivanje tijela naših poginulih u inozemstvu, a također će se osigurati i sahrana tijela vojnika bivših savezničkih i bivših neprijateljskih vojski.«³⁹

Prema navedenom zakonu iz 1931. godine, u tu je svrhu imenovan vladin povjerenik za iskazivanje počasti poginulima u ratu, koji je djelovao uz pomoć savjetodavne komisije. Povjereniku, koji je dobio široke ovlasti, povjeren je zadatak da osigura cjelovito uređenje ratnih grobljâ s posmrtnim ostacima talijanskih vojnika, koja su se nalazila u sljedećim pokrajinama: Brescia, Sondrio, Verona, Mantova, Vicenza, Padova, Treviso, Belluno, Venecija, Trento, Bolzano, Trst, Udine, Gorizia, Pula, Rijeka i Zadar, te na područjima u inozemstvu na kojima su se nalazila trupla talijanskih vojnika. Zakon je propisivao da povjerenik i Povjerenstvo imaju ovlasti »ukinuti ratna grobišta ili odjele koji zbog svog položaja, tehničkih ili drugih razloga ne pružaju mogućnost postojanog ustroja. Posmrtni ostaci koji se nalaze u ukinutim grobljima bit će sakupljeni u obližnjim grobljima ili u posebnim kosturnicama, izgrađenim ili za gradnju na prikladno odabranim mjestima.«⁴⁰ Nadalje, Zakon je propisivao i obvezu trajne brige za vojne grobove koja se odnosi na civilna groblja svih općina Kraljevine.⁴¹ Na kraju, kraljevskim dekretom br. 752 od 31. 5. 1935.⁴² (pretvoren u Zakon 132 iz 1936.⁴³) vladin povjerenik za iskazivanje počasti poginulima u ratu zamijenjen je izvanrednim generalnim povjerenikom za uređenje svih ratnih grobišta u Kraljevini i inozemstvu, kojega imenuje poglavar vlade. Novi povjerenik trebao je: brzo dovršiti započete radove, pobrinuti se za njihovo održavanje i konzervaciju te također izravno s predstavnicima zainteresiranih vlada sklopiti sporazume o zbrinjavanju posmrtnih ostataka vojnika bivših neprijatelja i saveznika u Italiji i talijanskih vojnika u inozemstvu.⁴⁴ Nadalje, izvanredni povjerenik trebao se sa-

³⁹ *La legislazione fascista, 1929—1934 (VII-XII), Volume primo, 490.*

⁴⁰ Čl. 6., Zakon br. 887 12 giugno 1931. *Gazzetta ufficiale del regno d'Italia*, 161/5. 7. 1931.

⁴¹ Čl. 12., *Isto.*

⁴² *Gazzetta ufficiale*, 130/4. 6. 1935.

⁴³ Zakon od 9. 1. 1936., *Gazzetta ufficiale*, 132/11. 2. 1936.

⁴⁴ *Gazzetta ufficiale*, 150/28. 6. 1935.

mostalno pobrinuti za sklapanje potrebnih dogovora s pojedinim državnim upravama, s diplomatskim predstavništvima u inozemstvu i s lokalnim vlastima.⁴⁵ Zakoni iz 1931. i 1935. godine konačno su uredili i institucionalizirali pitanje dispozicije posmrtnih ostataka i preuzimanja tijela vojnika od države, što je bio i nužan preduvjet za izgradnju kosturnica.

Što se tiče istraživačke teme, odnosno memorijalizacije kulta talijanskih palih vojnika u Prvom svjetskom ratu u Puli, publikacija talijanskog Ministarstva obrane iz 1975. godine⁴⁶ bilježi da se o poginulim Talijanima na području tadašnje Jugoslavije brine Generalno povjerenstvo za odavanje počasti poginulima u Ratu (*Commissariato Generale Onoranze ai Caduti in Guerra*) i da su posmrtni ostatci raspoređeni na talijanskim vojnim grobljima u Beogradu, Kobaridu, Rijeci, Ljubljani, Puli, Zagrebu i Zadru za ukupno 10.000 talijanskih žrtava Prvog svjetskog rata.⁴⁷ Njihovo održavanje i čuvanje povjerenost je nadležnim talijanskim diplomatskim uredima na tom području. Sva su ta groblja »postavljena s monumentalnim i trajnim obilježjem od strane talijanske vlade tijekom desetljeća od 1928. do 1938.«,⁴⁸ dakle u vrijeme operativne metode faze »ispunjenja«. Nadalje, kao učinak Zakona od 12. lipnja 1931., jednu od prvih vijesti o ekshumacijama na području bivše Jugoslavije objavile su talijanske novine *Il Corriere della sera*, koje 12. srpnja 1931.⁴⁹ prenose vijest da su u tijeku postupci ekshumacije tijela poginulih Talijana na cijelom području »Stare Srbije« i da će njihovi posmrtni ostatci biti preneseni na novo talijansko groblje u Beogradu.⁵⁰ Zanimljiv je podatak koji nalazimo u tom članku da je osoba zadužena za vođenje ekshumacije vojni kapelan alpskih postrojbi don Roberto Bruzzone, koji će biti zadužen i za postupke ekshumacije u Istri, odnosno bit će zadužen i za kosturnicu u Puli.

MORNARIČKO GROBLJE U PULI⁵¹

Potkraj 30-ih godina 20. stoljeća na Mornaričkom groblju u Puli, na predjelu Stoji, podignuta je spomen-kosturnica talijanskim vojnicima poginulima u Pr-

⁴⁵ Čl. 4, Dekret-zakon br. 752, 31. 5. 1935. *Gazzetta ufficiale del regno d'Italia*, 150/28. 6. 1935.

⁴⁶ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*.

⁴⁷ *Isto*, 102.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ »Solenne traslazione in Jugoslavia di alcune salme di caduti italiani«, *Corriere della Sera*, (Milano), 12. 7. 1931., 2.

⁵⁰ Talijansko vojno groblje posvećeno je 2. studenog 1928. godine. »Osvećenje i pomen na italiajskom vojnom groblju«, *Politika* (Beograd), 3. 11. 1928, 9.

⁵¹ Marsetić, *Il Cimitero Civico di Monte Ghio a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846—1947)*, 927-934.

vom svjetskom ratu.⁵² U njoj su posmrtni ostatci 236 talijanskih vojnika, uglavnom pripadnika Kraljevske mornarice, koji su poginuli u Prvom svjetskom ratu, kojih su 233 imena poznata, a 3 nepoznata.⁵³ Gotovo u svim slučajevima riječ je o vojnicima koji su umrli neposredno nakon završetka rata, uglavnom zbog bolesti, vjerojatno španjolske gripe.⁵⁴ Među pokopanima u kosturnici nalazi se i desetak vojnika za koje se na temelju analize imena i prezimena pretpostavlja da su iz Istre. Spomenik je arhitektonski artefakt s jednostavnim i strogim linijama, koji je izgradila tvrtka arhitekta Aurelija Brussija (1894.—1977.), prema projektima poznatog para, arhitekta Giovannija Greppija (1884.—1960.) i kipara Giannina Castiglioniija (1884.—1971.).⁵⁵ koji su bili autori glavnih spomen-kosturnica u vrijeme fašizma i koji su zapravo monopolizirali izgradnju monumentalnih spomenika Prvog svjetskog rata od 1933. do 1941. godine.⁵⁶ Prema njihovim projektima 1930-ih godina sagrađene su spomen-kosturnice na sljedećim lokacijama:⁵⁷ Redipuglia, Monte Grappa, Kobarid, Pian di Salesei, Colle Isarco, Passo Resia, San Candido, Timau, Bezzecca, Feltre, Pula i Zadar.⁵⁸ Greppi i Castiglioni su bili među najbližim suradnicima generala Uga Ceija. Dok je Greppi služio kao potporučnik vojne inženjerije i pridružio se Nacionalnoj fašističkoj stranci tek 1932., Castiglioni je već prije eksperimentirao s izgradnjom različitih spomenika poginulih vojnika u Lombardiji te s nadgrobniim skulpturama izrađenim na golemom groblju u Milanu, a te je radove general Cei imao priliku razgledati i cijeliti.⁵⁹ Zanimljivo je da dvije spomen-kosturnice, u Puli i Zadru,⁶⁰ uz glavne spomen-kosturnice Prvoga svjetskog rata (Monte Grappa, Kobarid i Redipuglia), pripadaju onoj trećoj arhitektonskoj fazi izgradnje spomen-grobnica, u kojoj se rad uglavnom domaćih stručnjaka, koji su često izradili pojedinačna djela, zamjenjuje radom arhitekata zaduženih za projektira-

⁵² Marsetić, «Il sacrario militare italiano a Pola», 7-10.

⁵³ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 106.

⁵⁴ Marsetić, «Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario», 129.

⁵⁵ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8.

⁵⁶ Fiore, «La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni», 233.

⁵⁷ *Isto*, 245.

⁵⁸ Aloj, *Architettura funeraria moderna*, 16-23. Možemo dodati i nerealizirani projekt spomen-kosturnica u Šibeniku (1939.). Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/D3.

⁵⁹ Bregantin, Brienza, *La guerra dopo la guerra*, 70.

⁶⁰ Naime, Greppi i Castiglioni izradili su i projekt talijanskog vojnog svetišta u Zadru, koje se počelo graditi 18. lipnja 1937., a završilo 1939. Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 107.

nje nove generacije monumentalnih spomen-kosturnica. Tako i piše u dekretu kojim Ugo Cei ponovno potvrđuje ugovor s Greppijem i Castiglionijem o izgradnji kosturnice u Puli: »Zbog pogodnosti preporučeno je da se projektiranje djela povjeri privatnim pregovorima [a ne javnim natječajem] kako bi se pozivanje ograničilo na apsolutno pouzdane stručnjake jer se radi o djelima monumentalne naravi.«⁶¹

Izgled pulske spomen-kosturnice karakteriziraju stroge arhitektonske linije. To je betonski spomenik pravokutnog oblika s križem na vrhu, definiran zidanim zidom kosturnice i dvojim željeznim vratima smještenim u blizini dvaju ulaza; jedan je sa stražnje strane i drugi na prednjem ulazu, koji se nalazi na kratkim stranama perimetra. Željezna vrata su dograđena '70-ih godina i nisu bila ucrtana u originalnom nacrtu.⁶² Glavnom ulazu, prednjem, pristupa se s malog stubišta na čijim se stranama nalaze dva jarbola za zastave. Na desnoj i lijevoj strani ulaza bila su dva kamena liktora s fascijama,⁶³ te se i danas na tome mjestu nalaze dvije ploče s natpisom »Povjerenstvo za odavanje počasti poginulima u ratu, Rim — Spomen-kosturnica palih talijanskih vojnika (*Commissariato generale onoranze caduti in guerra Roma-sacrario caduti italiani*)«. U središtu spomen-groblja dva su reda čempresa. Kosturnica »sadržava deset grobnica. Svaka grobnica ima 24 niše (grobna mjesta) raspoređene u tri reda po osam niša. Unutar područja omeđenog grobnicama, na središnjem kamenu nalazimo natpis: 'Zahvalna domovina palim vojnicima, ovdje će biti zauvijek pamćeni (*Ai soldati caduti la patria riconoscente, qui saranno ricordati per sempre.*)'«⁶⁴

Spomen-kosturnica je napravljena između 1936. i 1938. godine. Zapravo, ideja i prvi projekti datiraju iz 1935. godine, no izgradnja kosturnice morala je pričekati posebnu dozvolu, jer su dekretom od 17. studenoga 1932.⁶⁵ prefekta za istarsku pokrajinu Serru, na groblju Marina zabranjeni ukopi i prijenosi tijela. Zbog toga je cijele 1935. godine upućen niz dopisa talijanskom Ministarstvu mornarice i Ministarstvu unutarnjih poslova, kojima se traži brzo i dostojanstveno rješenje zbrinjavanja posmrtnih ostataka,⁶⁶ kako bi se »ovjekovječilo sjećanje na pale vojnike koji bi inače bili osuđeni na za-

⁶¹ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Dekret br. 2441, rujan 1937.

⁶² Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Generalni konzulat Italije u Kopru, troškovnik (21. 11. 1970.).

⁶³ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Projekt za izgradnju Vojno groblje u Puli, kipar Castiglioni i arhitekt Greppi, Tav. 4 1937.

⁶⁴ Ministero della difesa, *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, 106.

⁶⁵ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Kopija dekret (17. 11. 1932).

⁶⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pisma Uga Ceija, 22. 6. 1935.

borav«. ⁶⁷ Nakon ishođenja dopuštenja vlade, godine 1936. počele su ekshumacije. Projekt je, kao što je ranije spomenuto, koordinirao kapelan poručnik alpskih jedinica don Roberto Bruzzone »hrabri vojnik i svećenik« ⁶⁸ i stručnjak za ekshumacije, jer je već vodio takve pothvate i imao veliko iskustvo u procesu identifikacijske tijela poginulih. ⁶⁹ Istarske novine *Corriere Istriano* od 22. rujna 1937. ⁷⁰ objavljuju da su ekshumirana tijela talijanskih vojnika i bivših neprijatelja na sljedećim grobljima: Pula, Dignano, Poreč, Grisignana, Žminj, Portole, Piran i Koper. ⁷¹ »Od toga 51 tijelo pripada vojsci bivše austrijske vojske i 180 tijela Kraljevske vojske, Kraljevske mornarice i Kraljevskog zrakoplovstva [...] Među ovih 180 tijela četiri su ostala nepoznata, pretpostavlja se da pripadaju posadi talijanskog ratnog broda Rossarol ⁷² koji je potonuo davne 1918. godine.« ⁷³ »Dug i pedantan« ⁷⁴ rad na pronalaženju tijela trajao je nekoliko tjedana i nakon ekshumacije i prepoznavanja, ponekad u prisutnosti obitelji, ostatci su bili zatvoreni u jelove sanduke i položeni u mrtvačnicu vojnoga groblja čekajući izgradnju kosturnice. ⁷⁵ U međuvremenu, u rujnu 1936. godine predani su nacrti tvrtke arhitekta Aurelija Brusija. ⁷⁶ Radovi su počeli krajem 1936. godine i u siječnju 1937. već su bili podignuti zidovi i obavljeni ostali temeljni radovi. ⁷⁷ Nakon godinu dana, u jesen 1937., *Corriere Istriano* javlja da će, prema odredbama Vladina izvanrednog Povjerenstva za odavanje počasti poginulima u ratu pod vodstvom ge-

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ »Cronaca di Monfalcone. La sottosezione del C.A.I. sul Canin«, *Il Piccolo: edizione del mattino*, (Trst), 16. 9. 1933., 4.

⁶⁹ Uz ekshumacije u Srbiji, don Bruzzone je također upravljao prijenosima tijela u Redipugliji, poput onog dobitnika Zlatne medalje Giulija Bluma. »Le spoglie della medaglia d'oro Giulio Blum traslate al Cimitero di Redipuglia«, *Il Piccolo della sera* (Trst), 2. 9. 1933. 2.

⁷⁰ »Un ossario per i caduti nelle gande guerra verrà presto inaugurato al Cimitero della Marina«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷¹ Podatke potvrđuje i matična knjiga koja sadržava naznake o podrijetlu tijela položениh u kosturnici. Registro dei morti, libro 2 (1903—1966), Museo storico e navale dell'Istria / Povijesni i pomorski muzej Istre, 379-382.

⁷² Potopljen tijekom vojnih operacija 1919. u blizini mjesta na kojem se nalazi spomen-ploča. Kopija ploče postavljena je na kosturnicu. Marsetić, »Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario«, 135-136.

⁷³ »Un ossario per i caduti«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Marsetić, »Il sacrario militare italiano a Pola«, 6.

⁷⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Izvješće o predaji planovi rada, 30. 9. 1936.

⁷⁷ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pismo načelnika odjela Kraljevske mornarice (Pula) izvanrednom povjereniku, 22. 1. 1937.

nerala Uga Ceija, »uskoro na Mornaričkom groblju biti otvorena kosturnica palima u Velikom ratu.«⁷⁸ No, u tom članku navedena su dva pogrešna podatka. Prvo, da spomen-kosturnica uključuje 2440 niša, uz neke za tijela nepoznatih vojnika.⁷⁹ i ovdje je očito da je to tiskarska pogreška, jer će nastalih niša biti 240. Druga pogreška je u vezi s opisom brončane ploče. Naime, u članku piše: »Na svakoj niši bit će pričvršćena brončana ploča s imenom poginulog, datumom smrti i pripadajućom postrojbom.«⁸⁰ No, iz dosadašnjih istraživanja znamo da su prema projektu, na brončanim pločama trebali biti sljedeći podatci: ime poginulog, postrojba kojoj je pripadao i odlikovanje.⁸¹ Ne možemo ustanoviti kako je izgledala izvorna ploča. Naime, godine 1982. ploče su zamijenjene zato što su bile u izrazito lošem stanju i imena su postala gotovo nečitljiva. Novi radovi izvedeni su u Italiji prema projektu inženjera Milana Bolkovića.⁸² Spomen-kosturnica je vjerojatno dovršena krajem 1938. i početkom 1939.⁸³

U razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata spomenici su bili zapušteni, a kako izvještavaju novine *L'Arena di Pola*, uklonjen je i natpis na središnjoj ploči: »Palima zahvalna domovina.«⁸⁴ Međutim, s godinama talijanski diplomatski uredi na tom području radili su na obnovi i održavanju kosturnice. Tako su, primjerice 1960-ih⁸⁵ obavljani restauratorski radovi, možda radi obnove središnjeg natpisa. Godine 1979. Povjerenstvu je upućena prijava o lošem stanju spomen-kosturnice jer je »utvrđeno da neke brončane ploče postavljene za zatvaranje grobne niše više ne postoje; drugi se klate, otkrivajući jadne kosti zatvorene u prozirnoj najlonskoj vrećici.«⁸⁶ Zbog toga su 1981. obavljani izvanredni radovi održavanja i postavljene su nove brončane ploče.⁸⁷ U novije vrijeme radovi na održavanju i uljepšavanju izvedeni su 2001.

⁷⁸ »Un ossario per i caduti«, *Corriere istriano* (Pula), 22. 9. 1937, 2.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*. Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Pismo načelnika odjela Kraljevske mornarice (Pula) izvanrednom povjereniku, 22. 1. 1937.

⁸¹ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Projekt za izgradnju Vojnoga groblja u Puli, kipar Castiglioni i arhitekt Greppi, 1937.

⁸² Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/Pola, lavori di manutenzione 1982—1990. Generalni konzulat Italije u Kopru — napomena, 10. 11. 1981.

⁸³ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/B8. Troškovnik tvrtke Tessari Lino & Figli za postavljene brončane ploče i zatvaranje niše. 16. 1. 1939.

⁸⁴ »Ai Caduti là Patria riconoscente«: stava scritto all'ingresso del Cimitero Militare di Pola prima della furia slava. — foto, *Arena di Pola* (Pula), 5. 4. 1950, 7.

⁸⁵ »L'ora del ricordo«, *Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo* (Trieste), 2. 11. 1965., 4.

⁸⁶ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/ Lavori di manutenzione 1982—1990, Pismo 23. 11. 1979.

godine zbog posjeta predsjednika Talijanske Republike Carla Azeglia Ciampija Hrvatskoj te 2014. godine u povodu stote obljetnice Prvoga svjetskoga rata. Nadalje, početkom 1990-ih cijeli kompleks Mornaričkoga groblja, kako izvještava povjesničar Raul Marsetić, djelomično je preuređen uz pomoć austrijskog Crnoga križa i Njemačkog narodnog saveza za ratne grobove (VDK/Volksbund Deutsche Kriegergräberfürsorge).⁸⁸

Uz spomen-kosturnicu, na pulskom Mornaričkome groblju nalaze se i druga mjesta vezana za obilježavanje poginulih u Prvom svjetskom ratu, npr.: »grobovi: Nazarija Saura, istarskog mučenika, obješenog od strane Austrije 10. kolovoza 1916.; Giovannija Griona, koji je pao u borbi na visoravni Asiago 16. lipnja 1916.; Alfreda Sasseka, fašističkog mučenika ubijenog 13. rujna 1921. od komunističkih ruku; mrtvih iz podmornice F.14,⁸⁹ koja je potonula u pulskom akvatoriju 6. kolovoza 1928. godine.«⁹⁰

S obzirom na veliku popularnost Nazarija Saura u godinama nakon Prvog svjetskog rata, njegova je grobnica predstavljala mjesto hodočašća »par excellence« u cijelom poratnom razdoblju. Nadalje, među pulskim spomenicima možda upravo grobnica Nazarija Saura najjasnije pokazuje odnos Italije/talijanstva i teritorija izgubljenih nakon Drugog svjetskog rata, u toj neraskidivoj vezi sjećanja, zaborava i talijanstva.

Nazario Sauro⁹¹ bio je mornarički časnik, rođen u Kopru 1880. i stoga austrijski podanik. Nakon što se prijavio kao dragovoljac u talijansku Kraljevsku mornaricu, 1916. Austrijska mornarica ga je zarobila i osudila na smrt vješanjem 10. kolovoza iste godine u Puli. Posmrtno mu je dodijeljena zlatna medalja za vojnu hrabrost. Sauro je odmah postao ikona iredentizma i brzo je uvršten u red slavni mučenika za domovinu uz: Guglielma Oberdana, Cesarea Battistija i Fabija Filzija. Nije slučajnost što se u jednoj od najpoznatijih domoljubnih pjesama Prvog svjetskog rata, »La canzone del Piave«⁹², spominje trijada Oberdan, Sauro i Battisti. Tijekom fašizma počele su

⁸⁷ Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/ Lavori di manutenzione 1982—1990. Pismo 7. 7.1981.

⁸⁸ Marsetić, *Il Cimitero Civico di Monte Ghiro a Pola*, 933.

⁸⁹ Marsetić, »L'incidente del Sommergibile F.14 (1928)«, 205-231.

⁹⁰ Gorlato, *Guida della città di Pola*, 47.

⁹¹ R. Sauro, F. Sauro, *Nazario Sauro. Storia di un marinaio*.

⁹² »Pjesma Piave ili La leggenda del Piave domoljubna je pjesma i govori o talijanskoj ofenzivi započetoj u lipnju 1918. na rijeci Piavi koja je dovela do povlačenja austrougarskih snaga s talijanskog teritorija. Četiri strofe, koje sve završavaju riječju 'stranac', imaju četiri specifične teme: koračnica vojnika prema frontu, povlačenje nakon poraza u Kobaridu, obrana bojišta na obalama Piave, posljednji napad i posljedično pobjeda. U posljednjoj strofi je trijumfalistički stih: Neprijatelj se povukao / Do Trsta, do Trenta

se obilno pojavljivati domoljubne razglednice i prigodni članci posvećeni kultu mučenika »Nazarija Saura« te su po njemu nazvane ulice i trgovi, škole, vojarne, klubovi, udruge, mornaričke postrojbe, a njegova rodna kuća prenamijenjena je u muzej. Najvažniji spomenik svečano je otvoren u Kopru 9. lipnja 1935. u nazočnosti Vittorija Emanuela III.⁹³ Nakon završetka Prvog svjetskog rata Saurovo truplo je ekshumirano, a 26. siječnja 1919. službeno je pokopan na Mornaričkom groblju u Puli. Simboličku važnost grobnice Nazarija Saura u Puli potvrđuju i zahtjevi da se truplo prenese s Mornaričkoga groblja u Augustov hram u središtu grada.⁹⁴ Projekt je bio odbijen jer »u potonjem (Augustov hram) bi se odredio dualizam značenja koji bi, iako ne bi povećao prestiž najsjajnijeg rimskog spomenika u Istri, neminovno završio donekle zamagljivanjem važnosti groba mučenika. Uz to, na neki način, prema običajima sada dalekim od našeg modernog doba, poganski hram bi se preobrazio u građevinu kršćanskog bogoslužja i to na temelju projekta koji također treba odbaciti iz umjetničkih razloga.«⁹⁵ Pismo, nadalje savjetuje da bi se moglo slijediti primjere gradova poput Ravenne i Verone i smjestiti grobnicu u sarkofag »jednostavnih grubih linija« smještenu na glavnom pulskom trgu, ispred hrama, tako da »pulsirajući oko njega obnovljen život pomorskog grada, blizina grobnice Nazarija Saura antičkim i srednjovjekovnim spomenicima u poprištu Rimskog foruma u Puli mogla je zorno prenijeti kontinuitet nove povijesti prema staroj.«⁹⁶

Nakon završetka Drugog svjetskog rata egzodus talijanske zajednice pratile su neke važne simboličke i identitetske akcije. Pod koordinacijom talijanske partizanske grupe u Puli, Saurovo tijelo je ekshumirano (drugi put) i lijes, omotan talijanskim trobojnicom, ukrcan je na brod »Toscana« zajedno s posmrtnim ostatcima Giovannija Griona. Dana 9. ožujka 1947. lijes je položen u zavjetni hram na venecijanskom Lidu, posvećen poginulima u Prvom svjetskom ratu. Nakon Drugoga svjetskog rata, osim u nekoliko važnih prigoda, ime Nazario Sauro poprilično je brzo nestalo iz javnog sjećanja, te je ostalo u biti ograničeno na mjesta i mreže istarskih esula, za razliku od Oberdana i Battistija, koji su poginuli na teritorijima koji su još uvijek bili dio ta-

/ I pobjeda je olabavila krila na vjetru / Drevni pakt bio je svet / Među redovima su se vidjeli / Uskrsnuti Oberdan, Sauro, Battisti.«

⁹³ Klabjan, »Erecting fascism: nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century«, 963; Sauro, »Il monumento a Nazario Sauro in Capodistria«, 2019.

⁹⁴ Usp.: Canali, »Nazionalismo di confine tra urbanistica e architettura a Pola italiana, città del «Romanismo» giuliano (1919—1943). Parte prima: nuovo Piano regolatore e restauri di monumenti«, 207.

⁹⁵ HR-DAPA-55, b.77, XVI A-2/5.

⁹⁶ *Ibidem*.

lijanske države. Na mjestu spomenika Sauru danas se nalazi spomen-kamen koji je, nakon dugog razdoblja zapuštenosti, 2005. godina obnovljen i postavljen na dostojnije mjesto.⁹⁷

PARK SJEĆANJA

Inicijativa podtajnika za obrazovanje Darija Lupija o stvaranju spomen-parkova potaknula je i izgradnju spomen-parka u Puli krajem 20-ih godina prošloga stoljeća. Povijest njegova nastanka izravno se presijeca s poviješću pulske katedrale. Nakon požara te katedrale 1923. godine⁹⁸ izvedeni su znatni restauratorski radovi, od 1925. do 1927. Uz te zahvate, dograđena je i nova župna kuća uz katedralu, koja uključuje sakristiju, župni dvor i lođu za poginule u ratu.⁹⁹ Lođu za smrtno stradale sagradila je 1927. godine građevinska tvrtka Lenuzza & Rizzo iz Pule,¹⁰⁰ koja je obavljala i sve ostale restauratorske radove. U znak sjećanja na poginule u Velikom ratu iznad grčkih mramornih stupova¹⁰¹ unutar lođe postavljen je arhitrav s natpisom »Sjetite se mrtvih za domovinu« (Ricordate i morti per la patria). Nadalje, sa stropa ulaza visjela je »velika svjetiljka s lancima od trnja i velikom trakom poput krune u kojoj su prikazani svi grbovi vojske i mornarice«. ¹⁰² Tu su vrpce istarski dragovoljci prinijeli kao spomen na poginule pulske vojnike, čija su imena ostala zapamćena na spomen-pločama susjednog Parka sjećanja (Parco della Rimembranza),¹⁰³ smještenog ispred lože, na mjestu na kojem se prije nalazila stara gradska cisterna. U skladu s odredbama Lupijeve okružnice o uređenju spomen-parkova, u tome su parku zasadeni čempresi sa spomen-pločama na kojima su imena poginulih i njihovi činovi. Park u kojem je postavljeno sedamnaest čempresa u znak sjećanja na pale pulske vojnike koji su se borili protiv Austro-Ugarske i u spomen na dvojicu fašista¹⁰⁴ svečano je

⁹⁷ »Più dignità al cippo di Sauro«, *Il Piccolo — Giornale di Trieste* (Trst) 25. 2. 2005., 10.; Arhiv UTCMD, Direzione Lavori e Demanio, C19/C-05 Spomen-kamen »Nazario Sauro 10. 8. 1916«.

⁹⁸ Marsetić, »L'incendio nel Duomo di Pola del 7 ottobre 1923 e il successivo riatto e riforma«, 7-56.

⁹⁹ *Isto*, 21-23.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Isto*, 23.

¹⁰² Don Felice, »Pola dell'altro ieri il restauro della cattedrale«, *Arena di Pola* (Pula) 11. 8. 1964, 3.

¹⁰³ Fulvio Monai, »Ricordiamo il nostro duomo«, *Arena di Pola* (Pula) 7. 4. 1948., 2.

¹⁰⁴ Pulski dragovoljci pali u Velikom ratu bili su: Vidali Giuseppe (tenente), Boninsegna Guido (caporale maggiore), Cerlenizza Vladimiro (sottotenente), Gramaticopolo Ernesto (tenente), Rizzo Francesco (sergente), Grion Giovanni (tenente), Liani Mario dott. (assistente medico), Liani Gianni/Giovanni (tenente), Fanio Pietro (fante), Pozzati

otvoren 6. studenog 1927.,¹⁰⁵ a naknadno preuređen 1938. godine. Nakon Drugog svjetskog rata taj park je srušen, a do danas je ostao jedino natpis uklesan na arhitravu lođe. Na mjestu na kojem se nalazio Park sjećanja godine 1997. podignuta je spomen-ploča u znak sjećanja na žrtve eksplozije na Vergaroli (tal. Vergarolla),¹⁰⁶ a 2012. godine Gradsko vijeće Pule odlučilo je da se zelena površina kod katedrale¹⁰⁷ zove »Park žrtava Vergarole«.¹⁰⁸

ZAKLJUČAK

Prvi svjetski rat bio je totalni rat koji nije zahvatio jedino vojnike na frontu i njihove obitelji, nego i cijelu nacionalnu zajednicu. Stoga je bilo potrebno da se u komemorativnim praksama pronade novi jezik kojim bi se dao smisao taj golemoj tragediji i kako bi se moglo odgovoriti na potrebe »ožalošćene zajednice« od obiteljske do državne razine.¹⁰⁹ Nadalje, od 30-ih godina prošlog stoljeća u Italiji je započeo proces »institucionalizacije« zaštite povijesnog sjećanja, kako bi se ponudilo odlučan i strukturiran doprinos temi pokopa i rasporeda posmrtnih ostataka. Prikupljajući milijune kostiju na nekoliko mjesta, kosturnice su postale hodočasnička mjesta na koja su posjetitelji iz cijele Italije mogli otići i sudjelovati u fašističkim ceremonijama i ritualima. Uz to, spomenici na novostečenim teritorijima trebali su ojačati sustav vrijednosti i zajedničkih ideala kako bi se učvrstili osjećaji pripadnosti talijanskoj nacionalnoj zajednici. Na Mornaričkom groblju jasna je namjera stvaranja zajedničkog sjećanja koje odražava službenu interpretaciju prema kojoj je Veliki rat bio pravedan, odnosno rat vođen za slobodu i oslobođenje Talijana koji su još bili pod austrijskom vlašću. No, kada je riječ o Parku sjećanja, ovdje nalazimo i želju za legitimaciju fašističke vlasti koja se predstavlja kao nasljednica Prvog svjetskog rata. Nadalje, u slučaju grada Pule, mjesta poput grobnice Nazarija Saura, kosturnice i Parka sjećanja ne predstavljaju samo prakse svojstvene kultu poginulih vojnika i fašističke politike, nego također

Adriano (Caporale), Bottoni Valentino (fante), Dean Giacomo, Stefanini Piero, (fante), Rismondo Andrea (tenente); i due caduti fascisti: Sassek Alfredo e Angelomè Gennaro. HR-DAPA-67, knj.5, općina Pula 1919.—1947., b. 162, 1936.—1940.

¹⁰⁵ Marsetić, Marsetić, »L'incendio nel Duomo di Pola«, 23.

¹⁰⁶ Na pulskom kupalištu Vergaroli, okupljalištu pulskih Talijana, 18. kolovoza 1946. eksplodiralo je dvadesetak njemačkih protubrodskih podmorskih mina. Eksplozija je uzrokovala smrt stotinjak žrtva.

¹⁰⁷ Gradsko vijeće grada Pule, Odluka o izmjeni imena ulica i trgova u gradu Puli, 13. 9. 2021.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ Mondini, »Le sentinelle della memoria. I monumenti ai caduti e la costruzione della rimembranza nell'Italia nord orientale (1919—1939)«, 273-293.

ilustriraju vezu između talijanstva i Istre, tijekom prošlog stoljeća, kako nam govori priča o ukopima Nazarija Saura.

Izvori

- Arhiv UTCMD, Ufficio per la Tutela della Cultura e della Memoria della Difesa, Italija, Rim, fond: Direzione Lavori e Demanio, C19 Croazia.
- HR-DAPA-55, Državni arhiv u Pazinu, fond 55 Prefektura Istre u Puli (Prefettura dell'Istria a Pola), 1923 — 1945.
- Arena di Pola (Pula), 1948.
- Arena di Pola (Pula), 1950.
- Arena di Pola (Pula), 1964.
- Corriere della Sera (Milano), 1931.
- Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo (Trieste), 1965.
- Il Piccolo della sera: edizione della sera del Piccolo (Trieste), 1933.
- Il Piccolo- Giornale di Trieste (Trieste), 2005.
- Il Piccolo: edizione del mattino (Trieste), 1933.
- Politika, (Beograd), 1928.
- La legislazione fascista, 1922—1928 (I-VII). Volume primo. Ur: Senato del regno e della Camera dei deputati. Roma: Tipografia della camera, 1929.
- La legislazione fascista, 1929—1934 (VII-XII). Ur: Senato del regno e della Camera dei deputati. Roma: Tipografia della camera, 1934.

Popis literature

- Aloi, Roberto. Architettura funeraria moderna. Milano: Hoepli, 1941.
- Bregantin, Lisa; Brienza, Bruno. La guerra dopo la guerra. Sistemazione e tutela delle salme dei caduti dai cimiteri al fronte ai sacrari monumentali, Padova: il Poligrafo, 2010.
- Canali, Ferruccio. «Nazionalismo di confine tra urbanistica e architettura a Pola italiana, città del »Romanismo« giuliano (1919—1943). Parte prima: nuovo Piano regolatore e restauri di monumenti», Quaderni, XXXI, 1 Centro di Ricerche Storiche, Trieste — Rovigno (2020): 168-253.
- Cobòl, Giuseppe. »Attraverso la zona sacra«. Le vie d'Italia. rivista mensile del Touring club italiano XXVIII (1. siječnja 1922): 32-42.
- Dogliani, Patrizia. »Redipuglia«. U: I Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Ur.: Mario Isnenghi, Roma-Bari: Laterza, 2010.
- Fiore, Anna Maria. »La monumentalizzazione dei luoghi teatro della Grande Guerra: il sacrario di Redipuglia di Giovanni Greppi e Giannino Castiglioni«. Annali di architettura. Rivista del Centro internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza 15 (2003): 233.
- Gorlato, Achille. Guida della città di Pola. Pola: Stabilimento tipografico Francesco Rocco, 1940.
- Isnenghi, Mario. Le guerre degli italiani. Parole, immagini, ricordi 1848—1945, Bologna: Il Mulino, 2005.

- Janni, Ettore. »L'invasione monumentale«. *Emporium*, XLVIII, 288 (prosinac 1918.): 283-291.
- Klabjan, Borut. »Erecting fascism: Nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century«. *Nationalities Papers* 46,6 (2018): 958-75.
- Lupi, Dario. *Parchi e Viali della Rimembranza*. Firenze: Bemporad, 1923.
- Marsetić, Raul. »Il sacrario militare italiano a Pola«. *La Ricerca* XXI, 60, Centro di Ricerche Storiche, Trieste-Rovigno (2011): 7-10.
- Marsetić, Raul. »L'incendio nel Duomo di Pola del 7 ottobre 1923 e il successivo riatto e riforma«. *Quaderni*, XIX, 1, (2008), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 7-56.
- Marsetić, Raul. »Le perdite militari e civili a Pola e nel circondario«. *Quaderni*, XXIX (2018), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 127-171.
- Marsetić, Raul. »L'incidente del Sommergebibile F.14 (1928)«. *Quaderni*, XV, 1 (2003), Centro di Ricerche Storiche di Rovigno: 205-231.
- Marsetić, Raul. *Il Cimitero Civico di Monte Ghiro a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846—1947)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2013.
- Michelesi, Renato. »Dove riposano gli eroi della grande guerra«. *Le vie d'Italia*. Rivista mensile della Consociazione turistica italiana. 11 (studeni 1939.): 1436-1443.
- Ministero della difesa-Commissariato generale onoranze caduti in guerra (ur.) *Sacrari e cimiteri militari italiani all'estero*, Roma, 2005.
- Mondini, Marco. »Le sentinelle della memoria. I monumenti ai caduti e la costruzione della rimembranza nell'Italia nord orientale (1919—1939)«. *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XL (2006): 273-293.
- Mondini, Marco. *La guerra italiana. Partire, raccontare, tornare 1914—18*. Bologna: Il Mulino, 2014.
- Sauro, Romano; Sauro, Francesco. *Nazario Sauro. Storia di un marinaio*. Venezia: La Musa Talia, 2017.
- Scarrocchia, Sandro. »Necropolis. Architetture della memoria storica«. U: Friuli-Venezia Giulia. Guida critica all'architettura contemporanea. UR.: Sergio Polano e Luciano Semerani, Venezia: Arsenale editrice, 1992.
- Winter, Jay. *Il lutto e la memoria. La grande guerra nella storia culturale europea*. Bologna: Il Mulino, 2014.
- Zucconi, Guido; Fiore, Anna M., »Sacriari e ossari italiani della Prima guerra mondiale«. U: *Lo splendore della forma. La scultura negli spazi della memoria*. Ur.: Mauro Felicori, Franco Sborgi. Bologna: Luca Sossella editore, 2012.

Mrežne stranice

- Romano Sauro, *Il monumento a Nazario Sauro in Capodistria* (on line), 2019. Pristup ostvaren 15. ožujka 2023. https://www.academia.edu/38822835/IL_MONUMENTO_A_NAZARIO_SAURO_IN_CAPODISTRIA
- Gradsko vijeće grada Pule, *Odluka o izmjeni imena ulica i trgova u gradu Puli*, 13. 9. 2021. (on line). Pristup ostvaren 4. svibnja 2024. https://www.pula.hr/site_media/media/typo3/fileadmin/sadrzaji/dokumenti/Sjednice_GV_2009-2013/36._sjednica_GV/9._tocka_Izmjena_Odluke_imena_ulica_i_trgova.pdf

Monica Priante

»Ai caduti la patria riconoscente«. Honoring Italian Soldiers Who Died During the First World War

In addition to being a moral obligation for individuals and groups, preserving the memory of fallen soldiers is also a political act aimed at achieving or upholding a specific political goal. The author of this piece discusses the importance of remembering the sacrifices made by Italian soldiers during the First World War. Since a sizable portion of present-day Croatian territory became part of the Italian state after that conflict, this topic is hugely relevant to Croatian historiography. The article begins with the context, specifically the legal framework that controlled the First World War remembrance in the Italian state and the customs founded on these laws. The author cites the widespread placement of parks and avenues in commemoration of fallen soldiers, as well as the construction of imposing monuments and ossuaries in their honour, as examples of this practice, which was intended to serve as a reminder of the importance of the Italian state's existence as well as of the unfulfilled Italian national goals. The author next focused her investigation on implementing the previously mentioned rules in Istria, the region of Croatia that Italy annexed following the war. Since this kind of Croatian population's remembrance of the past inevitably contributed to the Italianization of the area, the author examines the attitude of the Croats and the Yugoslav and Croatian states towards this practice in the article.

Keywords: *culture of remembrance, First World War, Italy, Istria*